

ALADIN HUSIĆ
(Sarajevo)

DEMOGRAFSKI I KONFESIONALNI TRENDОВI U SREDNOJ BOSNI OD POČETKA 17. DO SREDINE 19. STOLJEĆA

Sažetak

Povijesni procesi dovode do značajnih promjena kako u pojedinim područjima tako i u određenim vremenskim razdobljima. Predmet ovoga rada jesu demografske i konfesionalne promjene koje su se od početka 17. do sredine 19. stoljeća odvijale u srednjobosanskom bazenu. U prostornom pogledu težište analize obuhvata sliv rijeke Lašve, uz povremene komparacije i praćenje tih procesa u nešto širem kontekstu, posebno teritorijalnom. Analizom je obuhvaćeno skoro tri stoljeća navedenog prostora, pri čemu se prate uzroci, faktori i načini koji dovode do tih promjena. Ustanovljeno je vrijeme pojedinih zaokreta, dinamika ali i odraz promjena na terenu kroz analizu naseljenih mjesta i prostora u cjelini. Podlogu čine izvori različite provenijencije, kako oni osmanskog tako i crkvenog porijekla. U svojim osnovnim demografskim pokazateljima oni ne proturječe i u tom smislu nema ekstremnih izvornih odstupanja. Stepenn podudarnosti vizitatorskih izvještaja, sa osmanskim izvorima, može se ocjeniti visokim. S druge strane, interpretacije ljetopisne naravi i neki drugi izvori nastali na usmenim predajama često obiluju slobodnim procjenama i ne korespondiraju sa službenim izvještajima, tako da ne mogu izdržati kritiku.

Ključne riječi: srednja Bosna, lašvanski sliv, muslimani, nemuslimani, vizitatorski izvještaji, demografski porast.

UVOD

Još od srednjega vijeka, Lašvanska dolina pripada dijelu Bosne u kojem su povijesna strujanja bila veoma izražena. Kao geostrateški veoma značajno područje privlačilo je pažnju u lokalnim i regionalnim okvirima. Značaj Lašvanske doline nije umanjivan ni u vrijeme osmanske vladavine. To je omogućilo zavidan ekonomski razvoj ovog područja koji predstavlja temeljnu pretpostavku demografskog razvitka. Lašvanska dolina ubrajala se u demografski razvijenija područja Bosanskog sandžaka u 16. stoljeću. Kada se doda još i činjenica da, za razliku recimo od Hercegovine ili Zvornika pa i nekih krajeva zapadne Bosne, to područje nije bilo izloženo jačim migracionim procesima u 15. i 16. stoljeću, onda se vidi da je u osnovi supstanca srednjovjekovnog bosanskog stanovništva na tom području u potpunosti očuvana. Migracije su evidentne kako u rubnim područjima nahije Lašva tako i njenoj unutrašnjosti, ka Travniku kao gradskom naselju. Takve migracije, nazvali bismo ih prije "pojedinačne", a ne grupne, u početnoj fazi razvitka imaju pretežno lokalna obilježja. U njima su evidentirani slučajevi doseljavanja iz uže okoline Travnika, ali i nešto šireg područja do Kaknja, Sarajeva pa čak i iz Prače. Broj migranata iz drugih, udaljenijih područja ka lašvanskom kraju, posebno Travniku kao gradskom naselju ili cjelokupnom području Lašve u 16. stoljeću nije značajnije utjecao na demografske trendove, ali je neznatno djelovao na konfesionalne prilike. Značajniji rezultati migracionih procesa osjetit će se tek u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća kada će ostaviti snažan pečat na demografske i konfesionalne prilike na području lašvanskog sliva. Cilj ovoga rada jeste ukazati na te procese, njihovu dinamiku i rezultate. Imigracija i kolonizacija će u značajnoj mjeri nadomjestiti demografske gubitke nastale tokom 18. i 19. stoljeća djelovanjem epidemija i ratova, ali će značajno utjecati i na promjenu konfesionalne strukture stanovništva toga kraja.

1. DEMOGRAFSKE PRILIKE U LAŠVI NA RAZMEĐU 16. I 17. STOLJEĆA

Na lašvanskom području, početkom 17. stoljeća dokumentirano je 49 seoskih i jedno gradsko naselje. Mrežu 48 seoskih naselja činila su sela: Pirota, Zabilje, Paklarevo, Topola, Bukovica (sa mahalom Poljanice), Orašac, Večerska, Sivrino selo, Putiš, Zaselje, Miletići, Skomorje, Orahovo, Višnjevo, Gorica (sa Bilim Vodicama i Kulom), Guča Gora,

Čukle (sa mahalama Čukle i Zaselje), Suhi Do, Bila, Ričice, Lupnica, Bačvice (sa Vrudcima i Podbarjem), Zagrlje, Jezerce, Gornji i Donji Lisčići, Ramska, Mošunj, Točila Gora, Preoča Gora, Gladnik, Gornja i Donja Dubravica, Vučkovići i Dobri Rat, Trnovci (sa mahalom Opara), Korimlje drugim imenom Suhi Do, Šenkovići, Raspor, Jarjanić, Dobrodol, Dub, Žirtović, Čehovo, Hrastina, Kruščica, Bilo Buče, Lađani, Grnovnica (sa zaseocima Bistro sa Rogunovićima i Nevačićem), Resani, Bučići i Papratna. Među navedenim naseljima jedino gradsko naselje u čitavom slivu Lašve bio je Travnik.¹

U navedenim naseljima u nahiji Lašva dokumentirano je 2964 domaćinstva. Kako izvori ne ukazuju na “veličinu domaćinstva”, to konačan broj ukupnog stanovništva može činiti neizvjesnim. Da bi rezultat bio što približniji, neophodno je bilo ustanoviti broj članova domaćinstva. Proračuni su dali rezultate koji se tokom 16. stoljeća kreću između 6 i 8 članova domaćinstva. Iako se činio pomalo visokim, posebno u odnosu na već ustanovljenu praksu u historiografiji da se prosjek broja članova domaćinstva u srednjem vijeku i nešto kasnije kreće 3 ili 3,5 člana po domaćinstvu, kod nekih teoretičara maksimalno do pet,² rezultati proračuna kasnijih razdoblja (18. i 19. st.) znatno su utjecali da prihvatimo veći koeficijent od historiografskog standarda za srednji vijek. U svakom slučaju, najfrekventniji rezultat u vlastitim proračunima u 16. stoljeću je osam,³ te smo ga i pod utjecajem rezultata 18. i 19. stoljeća i nekih vizitatorskih izvještaja prihvatili kao relevantan. To bi značilo da se broj stanovnika na području Lašve krajem 16. i početkom 17. stoljeća mogao kretati oko 23712. Mora se svakako istaknuti i druga varijanta, koja bi pretpostavljala donju granicu u slučaju precijenjenog broja članova domaćinstva. Ni tada broj žitelja ne bi trebao biti manji od 17784. U srednjoj varijanti kretao bi se oko 20000.

¹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. I/2, obradio: Adem Handžić, Sarajevo, 2000, 204-306; Adem Handžić, “O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća”, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994, 244.

² Miroslav Rašević, “Demografske prilike i stanovništvo”, *Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*, *Demografski zbornik, knjiga VI, SANU*, (ur. Miloš Macura) Beograd, 2001, 425–429.

³ Da ovaj koeficijent nije previsok i bez osnova potvrđuje i podatak za Smederevski sandžak iz 1578. godine u kojem se kaže: “Sirem sancaği reaya ekseriya yedişer ve sekizer nefer kimesne olurlar”. Bruce W. McGowan, *Food Supplay and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, *Archivum Ottomanicum, Tomus I*, Anno 1969, 162.

NEMUSLIMANSKA KOMPONENTA U STRUKTURI STANOVNIŠTVA

Kao jedino gradsko, Travnik je predstavljao ujedno i naselje sa najvećom koncentracijom stanovništva. Budući da je početkom 17. stoljeća imao 694 domaćinstava, značilo bi da je u to vrijeme mogao imati 4100 ili maksimalno do 5500 stanovnika.⁴ Muslimansko stanovništvo činilo je oko 95 %, dok su nemuslimani predstavljali oko 5 % stanovništva. U ukupnoj strukturi stanovništva, gradsko je činilo gotovo jednu četvrtinu (23 %), dok je ostatak (77 %) predstavljalo ruralno stanovništvo. Iako je udio nemuslimana veoma nizak (38 domova oko 5 %) u njemu je skriven i jedan broj muslimana. Zbog prirode položaja i statusa zemlje, među trideset osam domova nemuslimana, koji se vode kao stanovnici Travnika, 5 domaćinstava je muslimanskih, ali se usljed statusa zemlje u ukupnom zbiru poreskih obveznika još uvijek bilježe u kategoriju nemuslimana. Osim toga, gradskim domaćinstvima pridodata su također i domaćinstva naseljena na novokultivirano zemljište (*mezre*): Hladovik, Šipovik i Orašac (Orašje današnje Ovčarevo), koja su tokom 16. stoljeća naseljena vlaškim stanovništvom u posebnom statusu. Tako se dolazi do toga da je uže gradsko naselje Travnika u stvarnosti brojalo nekih dvadesetak domova nemuslimana.⁵ Značilo bi to da je uža gradska jezgra imala tek 2,5 do 3 % nemuslimana.

SELO

Broj nemuslimana odnosio se na pravoslavce i na katolike čija konfesionalna pripadnost nije naglašena niti je za osmansku državu bila bitna. Naravno, izvjestan broj Vlaha došao je na to područje što je vidljivo ne samo iz njihovog statusa nego i iz jedne marginalije koja upućuje na pravac iz kojega su došli, odnosno njihovo ishodište. Dio je to vlaške mase, koja se kretala pravcem Ozren, Maglaj, Tešanj, Teslić i dalje na zapad.⁶ Kako se sjeverna strana Vlašića našla na tom tranzitu, dio vlaške mase zadržao se na njegovim sjevernim obroncima, a dio se spuštao ka

⁴ Iznosi su zaokruživani.

⁵ *Opširni popis Bosanskog sandžaka*, 204–306; A. Handžić, “O društvenoj strukturi stanovništva”, 244.

⁶ Adem Handžić, “O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj–Doboj–Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća”, *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994, 19–28.

samoj Lašvanskoj dolini. Izvori pokazuju različite pravce, vrijeme i motive doseljavanja. Dio nemuslimana u Travnik naseljen je već u prvim godinama osmanske vladavine, nastanjujući taj kraj kako iz potrebe da se jedno mjesto oživi i razvije, tako i u svrhu vršenja vojne službe. Vlast je u tome igrala vrlo aktivnu i značajnu ulogu. S druge strane, doseljavanje je bilo i spontano i išlo je iz pravca sjevera Lašvanske doline. U tom procesu naseljena su mjesta Orašje, Paklarevo i to pravoslavnim stanovništvom. To potvrđuju naprijed spomenuti izvori, ali i neke usmene predaje prema kojima su npr. Pejakovići porijeklom iz Crne Gore te da su na to područje doseljeni kao pravoslavni.

Zanimljivo je da niti jedno, među naprijed spomenutih 49 sela nije naseljeno samo nemuslimanima. To ne čudi u slučaju većih naselja, no potpuno je neočekivano u malim selima. Ona, u odnosu na većinu drugih ipak pokazuju određene specifičnosti. U svega nekoliko i to malih sela živjela je nemuslimanska većina. To su *Korimlje*, drugim imenom *Suhi Do*, *Jarjanić* i *Žirtović*. Koincidencija je da su sva tri imala po jedanaest domova, od čega je jedno do četiri domaćinstva u njima bilo muslimansko. Izuzev Korimlja koje je, kako se iz alternativnog naziva "Suhi Do" vidi, najvjerovatnije današnje selo Orlice,⁷ ostalim selima nije moguće ustanoviti lokalitet. Očigledno je riječ o vlaškom stanovništvu. U svim ostalim selima lašvanskog sliva živjelo je oko 57 nemuslimanskih domaćinstava. Sela sa najvećim brojem nemuslimana su Čukle, sa jedanaest, Guča Gora sa dvanaest te Višnjevo sa osam domova. No, kako je istovremeno Guča Gora imala i 91 muslimansko domaćinstvo broj nemuslimana dostigao je tek nekih 12 %, a u Čuklama nešto više od 16 %. To su ujedno i jedina dva seoska naselja u kojima je broj nemuslimanskih domova prelazio deset. Ovdje je posebno interesantan slučaj sela Višnjevo. Svojevremeno, u 15. stoljeću u početnoj fazi prihvatanja islama, prednjačilo je po broju muslimana. Sredinom 16. stoljeća u selu je uspostavljena vojnučka služba⁸ u koju su regrutirani nemuslimani izvan tih prostora, što ga je svrstavalo u sela sa nešto većim procentom nemuslimana u odnosu na ukupan prosjek kraja.

Distribucija nemuslimanskog stanovništva pokazuje određene specifičnosti. U samom Travniku, uključujući i susjedna satelitska naselja (*mezre*, Orašje, Hladovik i Šipovik) živjelo je 31 % ukupnog broja nemuslimana lašvanskog kraja. Ostatak od 69 % nemuslimana bio je

⁷ Danas su to susjedna sela Suhi Do i Orlice. U blizini se nalazi i lokalitet Korita koji je izgleda prvobitni naziv sela.

⁸ Istanbul, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), *Tapu Tahrir Defteri* (TTD), 432, 481.

raspoređen u seoskim naseljima. No, ako to promatramo u odnosu, pretežno nemuslimanska sela (Korimlje, Jarjanić i Žirtović), pretežno muslimanska sela (njih 45) i grad sa svojim prigradom, onda prema istom redoslijedu dobijemo omjer da je u tri nemuslimanska sela živjelo 22 %, četrdeset i pet muslimanskih sela 47 %, a u užem području grada 31 % nemuslimana ovog kraja. U svakom slučaju ukupan broj nemuslimana mogao se kretati između 700 i 1000. Ovdje treba naglastiti da se u broj nemuslimana uključuju i bosanski krstjani, ostaci pripadnika Crkve bosanske, katolici i pravoslavci. Nije moguće ustanoviti međusobni udio i omjer, jer izvori ne ističu konfesionalnu razliku unutar nemuslimanskog korpusa. No, iz drugih naznaka, moguće su procjene koje se mogu smatrati nekim uporištem, a to je naglašavanje pojedinih službi u koje su regrutirane upravo određene kategorije stanovništva. Prema tim pokazateljima, većinu od spomenutog broja nemuslimana toga kraja, činili su pravoslavci koji su regrutirani i doseljavani kao pomoćne vojne snage (*vojnuci ili martolosi*) ili su kao stočari ostajali u mjestima pogodnim za nomadenje.

Osim tri naprijed spomenuta mala sela sa pretežno nemuslimanskim stanovništvom Korimlje (10)⁹, Jarjanić (8), Žirtović (7), nemuslimana je bilo još u 12 naselja Resani (1), Jezerce (2), Papratna (6), Višnjevo (8), Suhi Do (1), Bistro (1), Mošunj (3), Ričice (6), Bučići (2), Čukle (11), Bila (5) i Guča Gora (12). U tim selima živjela su ukupno 83 domaćinstva nemuslimana. Sva sela od Mošunja, [dakle Mošunj (51), Ričice (59), Bučići (60), Čukle (67), Bila (77) i Guča Gora (103) domaćinstva] mogu se ubrojiti u veća naselja, jer se broj domaćinstava u njima kretao od 51 u Mošunju do 103 u Gučkoj Gori. U 15 seoskih naselja na području Lašve početkom 17. stoljeća broj nemuslimana kretao se oko 4 % ukupnog seoskog stanovništva.

STOLJEĆE NAGOVJEŠTAJA KONFESIONALNIH PROMJENA – POČETAK ZAOKRETA

Naprijed istaknute rezultate vrijedi preispitati i kroz druge izvore iz 17. stoljeća, posebno zapadne provenijencije. Oni su vrijedniji, tim prije što predstavljaju različite perspektive. Premda rijetki, prvi crkveni izvještaji koji se odnose na ovaj kraj ne proturječe onome što proistječe iz osmanskih izvora.

⁹ Broj označava nemuslimanska domaćinstva u selima.

Izvori crkvene provenijencije ne ukazuju da je duhovni život na ovom području razvijen i da je crkva uopće organizirana. Kao dva velika problema 1613. godine Bartol Kašić istakao je manjak svećenika i biskupskih pohoda.¹⁰ U nekoliko crkvenih izvještaja krajem 16. i početkom 17. stoljeća, Travnik kao ni njegova okolina se uopće ne spominju, što potvrđuje potpuno odsustvo djelovanja crkve. Tek u trećoj deceniji 17. stoljeća po prvi put spominje se Travnik i to u nadležnosti Fojničkoga samostana, iz kojeg se duhovne aktivnosti počinju obavljati i u travničkom kraju. Kasniji izvještaji potvrđuju da lašvansko područje propagandno postaje vrlo interesantno i da fojnički redovnici intenziviraju svoje djelovanje u tom kraju. Službe su u to vrijeme vršili isključivo po kućama. Posebna pažnja propagande posvećivana je doseljenicima. U izvještaju Propagandi 1630. godine, Toma Ivković navodi da je u mjestima kojima je prolazio Bosnom pokatoličio 29 pravoslavnih porodica. Nije naveo u kojim mjestima se to dogodilo.¹¹ Značilo bi to da je u tom svome pohodu katolicizirano između 174 i 232 pravoslavnih duša. Što se tiče izravnog spomena Lašve, navodi da je na tom području krizmao 284 lica, i među njima vjerovatno pretežno Vlahe koji dolaze s istoka ili iz Hercegovine i Crne Gore. Ovome je prethodilo i zvanično odobrenje pape Urbana VIII (23. septembar 1625.) po kojem franjevci mogu “kršćansku djecu i muhamedance krstiti”¹², što je, kako se iz slučaja pravoslavnih porodica vidi, dalo rezultat. Instrukcije o odnosu prema “raskolnicima” upućene su i nešto kasnije 1640. godine. Nakon izvjesnog zastoja, u pokrštanju i primanju “raskolnika” u redove katoličke crkve, franjevcima su dati novi imputi kako se prema njima odnositi. U cilju što veće privlačnosti, sugerira se da od novopokrštenih ne treba tražiti ništa osim “vjeroispovijesti”, posebno ne bilo kakve novčane dače.¹³

¹⁰ Dominik Mandić, “Katolička crkva u Bosni i Hercegovini za turskih vremena”, Poseban otisak iz *Novog života*, god. II, sv. 5–6, Rim, 1963, 224.

¹¹ Krunoslav Draganović, “Izješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630.”, *Croatia Sacra*, br. 7, Zagreb, 1934, 66, 77; Julijan Jelenić, “Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878)”, *Starine JAZU*, XXXVI, Zagreb, 1918, 101.

¹² Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, II, Zagreb, 1883, 98; Julijan Jelenić, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Sarajevo, 1913, 6–7. Izvorni termin koji je upotrijebljen je “Turci”, što je Batinić, interpretirao kao “muhamedanci.”

¹³ J. Jelenić, “Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878)”, 114–115.

Prilikom posjete papskog izaslanika Pavla Rovinjanina (1640) uopće se ne spominje Travnik.¹⁴ I jedan nešto kasniji izvještaj, Marjana Maravića (1649), potvrđuje da na području Travnika duhovnih aktivnosti katolika nema, niti da ih ima u značajnijem broju. Na tom području on nije registrirao ni crkvenih objekata niti prebivališta za redovnike. Tek se spominje brojka od 167 katolika kojima su podijeljeni sakramenti.¹⁵ Sama činjenica da Maravić ne navodi Travnik, među gradovima, govori da sa stanovišta njegovog zadatka nije interesantan i da se zato ne ističe kao ostali gradovi. Travničko područje bilo je u nadležnosti fojničkog samostana, kao i veoma prostrani prostor koji je obuhvatao još i župe Jajce, Kotor, Banjaluku, Motiku, Dragočaj, Kozarac, Kamengrad, Ljubiju, Dragotinu u Slavoniji i Vodičevo (današnja župa Volar). Prema tom izvještaju, cjelokupan navedeni prostor brojao je 5654 katoličkih domaćinstva sa 12789 katolika.¹⁶

Budući da za osmansku administraciju nije bila bitna konfesionalna pripadnost nemuslimana, na osnovu osmanskih izvora u 17. stoljeću nije moguće preciznije ustanoviti omjer pravoslavnog i katoličkog stanovništva. Ono što je evidentno jeste povećanje broja nemuslimana, što je postizano na dva načina, kolonizacijom i prirodnim priraštajem. Teritorij i broj sela u kojima su prisutni nemuslimani tokom 17. stoljeća je znatno povećan. No, vidljiv je i obrnuti proces, nestanak nemuslimana u nekim selima travničkoga kraja, što znači da se i dalje odvija proces prihvatanja islama. To se dogodilo u selima: Papratna¹⁷ (6), Višnjevo (8), Suhi Do (1), Bistro (1) i Čukle (11). U nekim selima taj proces je očekivan, posebno gdje je bilo riječi o jednom ili dva nemuslimanska domaćinstva, ali je manje očekivan u mjestima gdje je bilo više domaćinstava. Moglo bi se ukazati na još jednu specifičnu pojavu. Dva sela sa istim brojem nemuslimana, početkom 17. stoljeća (Guča Gora 12 domova i Čukle 11) pokazuju dva potpuno suprotna procesa. U Čuklama u potpunosti nestaje, a u Gučoj Gori znatno se povećava broj nemuslimana. Osim

¹⁴ Zlatović, Stjepan, "Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", *Starine JAZU*, sv. XXIII, Zagreb, 1890, 1–38; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca*, II, 106–112.

¹⁵ *Conspectus hystoricus topographic et statistics Provinciae Bosnae Argentinae, Anno 1935*, Beograd, 1936, 52.

¹⁶ Mijo Vjenceslav Batinić, *Franjevački samostan u Fojnici, od stoljeća XIV.–XX*. Zagreb, 1913, 163; (F.) M(ilobar), "Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. stoljeća", *GZM*, XVI./1904, Sarajevo, 1906, 253–255.

¹⁷ Termin Papratna vremenom je iščezao i ne spominje se više od kraja 16. stoljeća. Naselje se nalazilo na planini Crepnjanska, između Travnika i Jajca, u blizini današnjeg Vitovlja.

toga, uočava se i povećanje broja mjesta u kojima se pojavljuju nemuslimani.¹⁸ Ako bi samo povećanje u nekim mjestima mogli pripisivati priraštaju, povećanje broja mjesta sa nemuslimanskim stanovništvom sasvim sigurno ne bi mogao biti rezultat čiste biološke reprodukcije. U tom slučaju, njihov broj bi se povećavao u mjestima u kojima ih srećemo krajem 16. i početkom 17. stoljeća.

Izuzme li se uža okolina Travnika, do posljednjih decenija 17. stoljeća nemuslimansko stanovništvo živjelo je u znatno većem broju naselja, čak u 32 sela. Uočljivo je da se nemuslimani javljaju i u nekim mjestima ranije naseljenim isključivo muslimanskim stanovništvom. Takvih je 14 sela i to: Bilo Buče (1), Šenkovići (2), Bukovica (2), Zagrađe (2), Lupnica (3), Putićevo (3), Zaselje (3), Bačvice (3), Preoča Gora (4), Zabilje (7), Večerska (9), Trebeuša (11) i Gladovik (11 domova).¹⁹ U tim selima dokumentirano je 61 nemuslimansko domaćinstvo. To je očigledno novodoseljeno stanovništvo, no nema indicija odakle ono dolazi. Vidljivo je istovremeno da su neka mjesta podložnija "demografskom osvježavanju i pojačavanju" kao npr. Zabilje, Večerska, Trebeuša, Gladovik, u koje, u odnosu na ostala mjesta, dolazi značajniji broj nemuslimana. Do kraja 17. stoljeća, broj sela sa nemuslimanskim stanovništvom je više nego udvostručen.

Najinteresantniju pojavu svakako predstavljaju sela Bučić i Guča Gora u kojima je do kraja 17. stoljeća broj nemuslimanskih domaćinstava enormno porastao. U Bučiću za 15 puta, sa dva na 30 domova, dok je u Gučkoj Gori utrostručen, sa nekadašnjih 12 na 34 nemuslimanska domaćinstva. To znači da je u Bučiću porast nemuslimana iznosio 31,48 % a u Gučkoj Gori 12,10 %. On je previsok čak i u slučaju Guče Gore što može biti zajednički rezultat migracija i prirodnog priraštaja, dok je u Bučiću očigledno riječ o jačem kolonizacionom talasu koji ga je zahvatio. Navedenim naseljima treba pridodati i 11 novih mjesta, koja se u ranijim izvorima ne spominju. Riječ je najčešće o naseljima u nastajanju gdje u potrazi za obradivim površinama dolaze nemuslimani. Ta naselja imaju tek do 5 domaćinstava i to: Grabova (5),²⁰ Karaula (1), Putkovići (1), Vitez (2), Maline (3), Pribilovići (5), Vlahovići (5), zatim nekoliko naselja sa nešto većim brojem nemuslimanskog stanovništva: Varošluk

¹⁸ Istanbul, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), *Maliyeden Müdevver* (MAD) 1400.

¹⁹ BOA, MAD, 1400.

²⁰ Grabova je kasnije bio naziv za čitav niz manjih naselja na području Novog Travnika i to: Bukvić, Đaković, Hodžići, Isakovići, Kasapovići, Martičići, Gornje i Donje Pećine, Potok, Ruda, Veizovići, Zenepići.

7, Grahovčići (12), Pokrajčići (19) i Mosor (21). U tim mjestima živjelo je 81 domaćinstvo. To znači da su do kraja 17. stoljeća nemuslimanske zajednice formirane u 25 naseljenih mjesta, bilo da je riječ o ranije čisto muslimanskim ili naseljima u nastajanju. To upućuje na prostornu širinu migracionog procesa kojim je bio zahvaćen ovaj kraj u 17. stoljeću. On, međutim, nije imao jačinu kao što bi se moglo naslućivati iz njegove širine. Kompariranja pokazuju da je broj nemuslimana u selima tokom 17. stoljeća uvećan 2,72 puta.

Ako se promatra ukupan prirast ruralnog nemuslimanskog stanovništva, u navedenom periodu, pokazuje se da je porast nemuslimana na selu iznosio oko 12 %. Takav trend i dinamika nisu prisutni u užem gradskom području u kojem se ona kreće u granicama realnijeg prirodnog priraštaja od 4,7 %. Porast broja nemuslimana u području grada u 17. stoljeću bio je znatno sporiji u odnosu na selo. Stanovništvo se uvećalo za 1,5 puta ili oko 5 %. Kada se područje promatra kao cjelina, pokazuje se da je priraštaj iznosio oko 10 % što govori da je riječ o mehaničkom priraštaju stanovništva.

Dakle, apsolutni godišnji porast nemuslimanskog stanovništva na području travničkoga kraja u 17. stoljeću iznosio je između 12 i 16 osoba, ovisno od koeficijenta koji uzmemo za domaćinstvo. Ovaj rezultat dobijamo po pretpostavci da se taj koeficijent kreće između 6 i 8 članova, što je za to vrijeme realno. Izražen u domaćinstvima daje rezultat od dva nova domaćinstva godišnje. Da bi pregled bio jasniji želimo kazati da je od početka do kraja 17. stoljeća, u slivu Lašve sa 126, broj nemuslimanskih domova porastao na 297. To je dalo nove demografske vrijednosti nemuslimanskog stanovništva.

Seoska naselja:	240 domaćinstava	(1440 do 1920 stanovnika)
Uža okolina grada:	57 domaćinstva	(342 do 456 stanovnika)
Ukupno područje:	297 domaćinstava	(1782 do 2376 stanovnika)

PORAST BROJA NEMUSLIMANSKIH DOMOVA: 2,35 PUTA

S naprijed navedenim, korespondiraju vijesti i izvori crkvene provenijencije. Oni pokazuju da je porast nemuslimanskog stanovništva u Gučoj Gori rezultat doseljavanja katolika u 17. stoljeću. Dio njih doseljen kao radna snaga ili su se u potrazi za obradivim površinama zaustavljali u Gučoj Gori kao i drugim mjestima. Indicije govore da se ovo stanovništvo naseljavalo u bijegu od ratnih dejstava u vrijeme Kandijskog

rata iz siromašnog dalmatinskog područja. Porastom broja doseljenika ukazivala se i potreba pojačane duhovne aktivnosti što svjedoče i neke konkretnije pojave. Prvi prihodi iz župe Lašva i prvi spomen djelovanja župnika na području Lašve zabilježen je u sedmoj deceniji 17. stoljeća (1666–1672). Iz iznosa prihoda ostvarenih po osnovu održavanja misa, vidi se da su oni veoma niski 1667. godine 936 akči, dok su se u drugim mjestima kretale između 5000 i 10000, u pojedinim slučajevima i 13000 hiljada akči.²¹ U rashodima iz augusta 1667. godine spominju se jedino sela Mosor i Guča Gora. Dalji podaci pokazuju i zašto? Na području samo tri sela: Guče Gore, Mosora i Bučića, u drugoj polovini 17. stoljeća živio je najveći broj nemuslimanskog stanovništva. Ukupno 85 domaćinstava, što je oko 30 % cjelokupnog broja nemuslimana u lašvanskom slivu. Satelitska naselja koja su se formirala doseljavanjem nemuslimanskog stanovništva oko same gradske jezgre Travnika, kasnije samostalna naselja Slimena, Vakuf, Bojna, Grahovik, Guvna, Orašje (Ovčarevo) i Ilovača (Dolac) sa ukupno 57 domaćinstava činila su također zonu sa većom koncentracijom nemuslimana. U samo te tri “enklave”, užem području grada Travnika sa naprijed navedenim selima Guča Gora, Mosor i Bučić živjela je polovina ukupnog broja nemuslimanskog stanovništva lašvanskoga kraja.

Kako je broj nemuslimanskih domaćinstava na području Lašve do 1690. godine porastao na približno tri stotine domaćinstava, to se broj ukupnog nemuslimanskog žiteljstva mogao kretati između 1700 i 2300 duša. Budući da na osnovu osmanskih izvora nije moguće ustanoviti omjer katoličkog i pravoslavnog stanovništva, koristit ćemo se drugim izvorima. Naime, prema podacima koje pruža biskup Nikola Ogramić-Olovčić (1675), travnički kraj brojao je 870 katolika.²² To znači da se uprkos snažnoj misionarskoj aktivnosti među vlaškim stanovništvom, broj katolika kretao najviše do jedne polovine nemuslimanskog stanovništva. U užem gradskom naselju, definiranom kao kasaba Travnik, nemamo dokumentiranih katolika. Osim već ranije spomenutih satelitskih naselja (Hladovik, Šipovik i Orašje, danas Ovčarevo) nemuslimani su se naselili i u sljedeća prigradska naselja: Slimena, Vakuf, Grahovik, Bojna, Guvna, Ilovača (kasnije Dolac). Teritorijalni diskontinuitet kao i neki drugi pokazatelji potvrđuju da je i sam grad bio pod utjecajem migracija. Krajem 16. stoljeća nemuslimansko stanovništvo bilo je

²¹ Josip Matasović, “Fojnička regista”, *Spomenik SKA*, LXVII, Beograd, 1930, 156–158.

²² M. V. Batinić, *Djelovanje franjevacu II*, 150.

koncentrirano u samu Varoš koja je brojala 26 domova. Ostalo nemuslimansko stanovništvo koje je pripisivano Varoši su satelitska naselja sa 12 domova. Niti jedna druga od 9 mahala početkom 17. stoljeća nije imala nemuslimanskog stanovništva. No, do kraja 17. stoljeća nemuslimani su se naselili i u samu gradsku jezgru: Gazi-aginu mahalalu, Osoje, Bojnu, Osman-begovu mahalalu, i Šumeće. Jedino bi među stanovništvom Šumeća moglo biti ostataka ranijeg nemuslimanskog stanovništva. Ovo pokazuje kako se nemuslimansko stanovništvo postepeno koncentrira i formira satelitska prigradska naselja. Izvori jasno ukazuju da je riječ o novodoseljenom stanovništvu, ali i vrlo jasnom statusu “najamnih” radnika koji dolaze u pojedine dijelove grada i još nisu stekli status rezidenata. Iako u slučajevima gdje su se već stacionirali nema naznaka odakle dolaze, u drugom kontekstu sasvim jasno su naznačena mjesta porijekla više osoba koje se još uvijek nisu u potpunosti integrirale u nove sredine. Riječ je o “raseljenim” osobama koje su svoje utočište našle u prostoru srednje Bosne. A one dolaze iz Livna, Imotskog, Požege, Slavenskog Broda, Duvna, Sinja. Kao što se vidi značajan broj lica dolazi i sa područja koja su zahvaćena pograničnim čarkama ili dejstvima tokom dugogodišnjeg rata i ratnih dejstava. Dakle, stanovništvo nije samo odlazilo iz Bosne, nego se i povlačilo i u njenu unutrašnjost. Dio tih “raseljenih” dolazi iz susjedne nahije Vrhovina (4) i iz pravca Jajca (9), što jasno govori i o udjelu vlaške komponente, koja se kretala i sa zapadne strane iz zaleđa Vlašića spuštala u dolinu Lašve. Povećanje broja nemuslimanskog stanovništva pojačavalo je i propagandne i duhovne aktivnosti. Propaganda među pravoslavicima posebno je bila živa pred kraj 17. stoljeća u srednjoj Bosni. Tih godina dokumentirana je konverzija 51 pravoslavca u katolicizam, ali i 19 prelazaka katolika na islam.²³ Iako izvještaji ne dokumentiraju katoličke sakralne objekte približno u isto vrijeme (1667–8) počinju se javljati i prva imena koja su obavljala određene duhovne aktivnosti na području Lašve i to: Marko Lašvanski, Jeronim i Ivan Gabrić.²⁴

Premda je u administrativnoj crkvenoj podjeli, župa Lašva figurirala kao zasebna jedinica, usljed malog broja katoličkog stanovništva, još uvijek tokom 17. stoljeća nije imala niti crkvu niti župnog stana. Prema broju katoličkog stanovništva koji daje biskup, katoličkih domaćinstava na području Travnika moglo je biti negdje oko stotinu. U svakom slučaju

²³ J. Jelenić, “Spomenici kulturnoga rada bosanskih Franjevaca (1437–1878)”, 137–152.

²⁴ J. Matasović, “Fojnička regesta”, 154–157.

nije moglo prelaziti polovinu ukupnog broja nemuslimanskog stanovništva, jer se mora računati i na dio vlašskog kao pravoslavnog stanovništva. Redovnici su dolazili iz Fojnice i povremeno obavljali službe na području Travnika. Ako se uzmu u obzir i ranije istaknuti podaci Nikole Ogramića-Olovčića vidi se da oni međusobno ne protuurječe. Izuzev naprijed spomenute vijesti biskupa Tome Ivkovića o aktivnostima među pravoslavnim stanovništvom izravnih obavještenja o propagandi nemamo. No, kako su neka naselja, kao Orašje (ili današnje Ovcarevo) i Paklarevo, kao i neka druga u 16. stoljeću naseljena vlaškim elementom, a danas su to naselja sa katoličkim stanovništvom, očigledno je i to stanovništvo katolicizirano u 17. stoljeću. Treba napomenuti da vlaške mase nisu imale u duhovnom pogledu čvrsto izgrađenu i organiziranu zajednicu te su predstavljale vrlo pogodnu ciljanu grupu.

Potreba da se zemlja kultivira i obrađuje, zahtijevala je vođenje kolonizacione politike na tim prostorima koja će obezbjediti ostvarenje toga cilja. Ona je vidljiva kroz dolazak nemuslimana u sela ranije naseljena isključivo muslimanima i to: Bilo Bučje, Šenkovići, Bukovica, Zagrađe, Zagrlje, Lupnica, Putićevo, Zaselje, Bačvice, Preočica, Zabilje, Večerska, Trebeuša i Gladovik. U drugoj polovini 17. stoljeća, to je uglavnom po nekoliko domaćinstava, najviše do 4. Ovim trebamo dodati i potpuno novoformirana naselja, ona koja se u ranijim izvorima uopće ne spominju, kao npr. Karaula, Maline, Vitez, Vlahovići i Pribilovići. To jasno pokazuje da je riječ o kolonizaciji, što je posebno vidljivo na primjeru Viteza za čije nemuslimane je naglašeno da kao radna snaga na posjedima "pripadaju Ipširu i Muharemu" ali i česta pojava da se, posebno u gradskim sredinama, javljaju najamnici.

DEMISTIFIKACIJA DESETLJEĆA "TOTALNE DEMOGRAFSKE KATASTROFE"

U historiografskoj literaturi na različite načine se govori o depopulaciji koju je doživjelo katoličko stanovništvo krajem 17. stoljeća. Operira se ocjenama o seobi gotovo cjelokupnog katoličkog stanovništva iz Bosne u vrijeme povlačenja Eugena Savojskog (1697). Procjene se pri tome kreću od 100000–200000 katolika koji su se povukli iz Bosne, dio u Slavoniju i Ugarsku a dio u Dalmaciju.²⁵ Neke umjerenije procjene go-

²⁵ M. V. Batinić, *Djelovanje franjevacā*, II, 176–177; Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo, 1912, 227; D. Mandić, "Katolička crkva u Bosni i Hercegovini", 230–231.

vore o mnogo manjem broju do 40000 iseljenika.²⁶ U cilju što realnijeg sagledavanja tog pitanja, nužno je poći od broja stanovnika pred taj rat. Prostor Bosne sa 48 župa, uključujući i Ramu 1675. godine imao je ukupno 74066 katolika.²⁷ Nedostaje katoličko stanovništvo doline Neretve i zapadne Hercegovine, prostor koji se baš i ne može smatrati posebno naseljenim. Tom broju možemo dodati maksimalnih 20000–25000, što sveukupno ne prelazi 100000.

Seobe u “carske zemlje” prema nekim izvještajima dokumentirane su uglavnom iz sjevernih krajeva Bosne, što je obzirom na izloženost i logično, posebno u ranoj fazi rata. Relevantnim se mogu smatrati odlasci iz sljedećih šest župa: Dubočca 2700, Velike župe dervenske 2300, Majevac 1500 Modriča 6500, Seočanica 4500, Kuzmadanje 5300, što sveukupno čini 22800. Prema tim izvještajima s njima se u Slavoniju iselio i jedan broj muslimana koji su kasnije pokršteni. Jakov Tvrtkovčanin, nekada gvardijan u Sutjeski spomenuo je i 337 pokrštenih muslimana.²⁸ Jasno je da su, iz više razloga, depopulacijom teže pogođeni sjeverni krajevi Bosne. Prije svega što je broj katolika bio veći u tim područjima, ali i zbog blizine granice. Kao područje većih ratnih sučeljavanja, omogućavalo je brz bijeg u ratno zaleđe i već tada mirnije krajeve Slavonije. Ovome svakako treba pridodati i nadu da će “ulazak pod vlast katoličkog vladara” biti bolji, što je psihološki djelovao obe-

²⁶ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I*, Sarajevo, 1911, 113. Čini se da niko bolje nije definirao to pitanje nego Prelog: “...ne zna se, a govori se o 40000.”; Srećko M. Đaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijsko razdoblje 1463–1804*. s njemačkog preveo Ladislav Z. Fišić, Mostar, 1999, 166.

²⁷ M. V. Batinić, *Djelovanje franjevacu*, II, 150-151.

²⁸ M. V., Batinić, *Djelovanje franjevacu* II, 176; Julijan Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevacu Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927, 3–4; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 179. Ovdje želimo ukazati na različite podatke između Jelenića i Batinića. Broj pokrštenih se djelimično razlikuje, kod Batinića 370, a kod Jelenića 337). Vjerojatno je riječ o štamparskoj greški kod Batinića, jer se u Jelenića na dva mjesta pojavljuje isti broj). Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979, 110. “Kapetan Sekula i biskup Olovčić posvjedočiše 1700, da je fra Jako Tvrtkovčanin, dok je bio u Sutjeski kao gvardijan, obratio i pokrstio 337 muslimana.” Izvještaj je pisan 22. januara 1700. u Đakovu. Kod Batinića se da razumijeti da se to dogodilo nakon prelaska muslimana u Slavoniju.”...Napokon tu se priznaje, da su njihovim nagovorom prešli na cesarske strane i mnogi muhamedanci, a sam fra Jakov Tvrtkovčanin, bivši sutješki gvardijan, krstio je 370 osoba ostala pako braća, manje više, dotle su bila obratila silu nevjernika i razkolnika.”

ćavajuće. Naprijed istaknutom treba pridodati, kako to neka literatura²⁹ navodi „pretpostavljenih” 20000 katolika sjeveroistočne Bosne te južnih i jugozapadnih krajeva Bosanskog ejaleta, Rame i Duvna 5000 te Hercegovine (Mostar, Blato i Broćno) 6000. Ukupan zbir, do sada dostiže 53800. Tom se broju po inerciji dodaje i, “više desetaka tisuća Hrvata katolika” srednje Bosne.³⁰ Potom se opet dodaje nedefinirani broj katolika “između Vrbasa i Une” zatim “Livna, Glamoča, Grahova, Trebinja” što je natezanje na imaginarnih 100000 i više hiljada. Valja, međutim, imati na umu i neke druge demografske okolnosti. Sva navedena područja Livno, Glamoč, Grahovo, veoma su rijetko naseljena pa i područje između Vrbasa i Une, ili su naseljeni pretežno pravoslavnim stanovništvom. Do koje mjere seže proizvoljnost u nekim interpretacijama potvrđuju i primjeri iz novije literature. Osvrćući se na to vrijeme i događaje ustvrdit će se da Eugen Savojski “provaljuje dolinom Bosne, dakle kroz Lašvansku župu” a potom “vraća se istim putem, uz pratnju 40.000 katolika-izbjeglica, a među kojima sigurno i natpolovična većina Lašvanske župe”.³¹

Za realniju procjenu ovdje je važno istaći još nekoliko podataka. Ako je prema izvještaju Ogramića u Bosni oko 74000 katolika, a 1723. godine 25000 onda je vidljivo da su cifre od 100.000 pogotovo više od toga pretjerani iznosi.³² Vrlo jednostavno dolazi se do približno istog broja iseljenih kao i u zbiru koji daju detaljni izvještaji naprijed navedenih župa. Kako bi proces procjene i kritičkog preispitivanja naprijed istaknutih podataka bio veoma složen, a izlazi i iz okvira same teme, koncentrirat ćemo se samo na srednjobosanski prostor. Zanimljivo je da Lašvanin u svom *Ljetopisu* o tome ne govori ništa barem u srednjoj Bosni.³³ Nemoguće je ne postaviti pitanje, da li bi jedan događaj sa takvim posljedicama promakao pažnji Lašvanina da ga ne uvrsti u *Ljetopis*. Posebno jer se može smatrati gotovo savremenikom, bez obzira što je

²⁹ D. Mandić, “Katolička crkva u Bosni i Hercegovini”, 231.

³⁰ Teoriju o katolicima srednje Bosne inaugurirao Ivan Franjo Jukić alijas Slavoljub Bošnjak. (up. Bošnjak, Slavoljub (Ivan fra Jukić) (1851); *Zemljopis i povjestnica Bosne*, Zagreb, 137; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevacca*, II, 177–180.

³¹ Velimir Valjan, “Od lašvanskog do gučogorskog samostana”, *Franjevački samostan u Gučoj Gori: zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana u Gučoj Gori, održanog 25. i 26. rujna 2009*, Guča Gora- Sarajevo, 2010, 22.

³² M. Prelog, *Povijest Bosne*, I, 146; Mijo Vjenceslav Batinić, *Djelovanje franjevacca u Bosni i Hercegovini*, III, Zagreb, 1887, 51.

³³ Lašvanin, Nikola, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981, 161–169.

rođen neposredno iza toga, kako se pretpostavlja 1703. godine.³⁴ *Ljetopis* sutješkog samostana, također, konstatira da je za vrijeme Jakova Tvrtkovčanina “iz župa ovog samostana i iz nekih drugih bilo odvedeno u carske zemlje mnogo kršćana”.³⁵ Kao što se vidi uglavnom je riječ o sjevernim područjima Bosne koje su pripadale Sutješkom samostanu. Iz te povezanosti sa Sutješkim samostanom proistjecalo je i “više desetaka tisuća Hrvata katolika”.

Što se tiče srednje Bosne, tu je moguće dati znatno preciznije procjene o gubicima. Već je naprijed bilo riječi o nemuslimanskom pa i katoličkom stanovništvu na području Lašve, te da su osmanski, i izvori crkvene provenijencije potpuno saglasni i da međusobno ne proturječe. Otuda se jednima ili drugima nema što prigovoriti. U kontekstu provjere nekih konstatacija iz starije histriografije, već dobro ustaljenih i u novijoj, pokušaćemo ih kritički propitati i sučeliti sa nekim drugim pokazateljima, u nešto širem teritorijalnom okviru od same Lašvanske doline. Nemuslimansko stanovništvo kadiluka Brod, koji je obuhvatao dolinu Bosne od sela Dobrinje (između Kaknja i Visokog) do Željeznog Polja, dakle kakanjsko-zeničku kotlinu, Kraljevu Sutjesku, Borovicu, zatim Lašvansku dolinu, pred povlačenje katolika brojalo je ukupno 569 (1690 g.) i 506 domova (1696. g.).³⁶ To znači da se maksimalan broj nemuslimana (pravoslavaca i katolika), na području današnjih općina Kakanj, Zenica (do Žepča), Vitez, Travnik i Novi Travnik, 1690. godine mogao kretati oko 4500. Podatak nekoliko godina kasnije, barem nosi nadnevak 1696. godine, pokazuje “manjak” od svega 500 duša. To bi mogao biti stvarni pokazatelj gubitka nemuslimanskog stanovništva s toga područja. Prema tome, ni u kojoj varijanti nije moguće doći do famoznih “više desetaka tisuća Hrvata katolika” odbjeglih iz srednje Bosne. Kako je upotreba pojma srednja Bosna vrlo fleksibilna, i ponekad nije dovoljno ograničiti ga samo na nekoliko naprijed istaknutih općina, pokušat ćemo ga posmatrati u znatno širem okviru. Početkom 17. stoljeća širi srednjobosanski prostor, uključujući područje nahija Dubrovnik, Bobovac, Brod, Lašva i Visoko brojao je 1203 nemuslimanska domaćinstva. Naglašavamo da su Visokom administrativno pripadali Kreševo, Fojnica, Busovača i Kiseljak, a Brodu i Bobovcu područje Kaknja uključujući i Kraljevu Sutjesku. Broj cjelokupnog nemuslimanskog stanovništva,

³⁴ N. Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981. (Uvod Ignjacije Garvran, 6)

³⁵ B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, 109–110.

³⁶ BOA, MAD, 1400; MAD, 1214.

pravoslavaca i katolika, mogao se kretati između 7000–9500 žitelja.³⁷ Broj nemuslimanskog stanovništva u 17. stoljeću na prostoru navedenih nahija bilježio je blagi porast. Neposredno pred taj rasplet 1697. godine, na istom prostoru, broj nemuslimanskog stanovništva, uključujući i pravoslavce i katolike, kretao se između 9000 i 12000.³⁸ Na navedenom području tokom 17. stoljeća ostvareno je povećanje nemuslimanskog stanovništva ali ni u kom slučaju, nije bilo moguće doći do “nekoliko desetaka tisuća katolika” u srednjoj Bosni, što god pod tim pojmom podrazumijevali, uži ili širi prostor srednje Bosne. Naravno, u tom broju su i drugi nemuslimani, što se ni jednog trenutka ne smije gubiti iz vida.

STOLJEĆE DEMOGRAFSKOG PORASTA KATOLIKA – PRIMJER SREDNJE BOSNE

Novi migracioni i demografski trendovi evidentni su već prvih godina 18. stoljeća. Oni su vjerovatno posljedica depopulacije, nastale dugotrajnim ratom, posebno provalom Eugena Savojskog u Bosnu. To se između ostalog nazire iz jedne pritužbe posjednika timara Osmana, upućene kadiji Broda 1116. (1704–5) godine, čije sjedište je bilo u Travniku. On se žali na novodoseljeno stanovništvo u Vrh Lašvi, koje mu ne daje propisane poreze. “Prije 7 godina u tome selu bilo je samo 38 derbendžijskih kuća. Kasnije su se mnogi doselili, iskrčili šume i obrađuju zemlju, čiji broj iznosi 61 kuća, koji nisu upisani”.³⁹ Za samo sedam godina, što pada upravo od godine pohoda (1697) Eugena Savojskog selo se uvećalo za 23 domaćinstva.

Brzo poslije “katastrofe”, prvih godina 18. stoljeća (1708) u izvještaju Ivana de Vietria, vizitatora i generalnog komesara Bosanske provincije o stanju provincije daju se tek uopćeni podaci. U slivu Lašve spominje svega “5 sela s malobrojn timerkim stanovništvom koje opslužuje Petar Lašvanin”.⁴⁰ Iz kasnijih izvještaja naslućuje se da bi se ta vijest mogla odnositi na sela: Ilovača, Guvna, Polje, Slimena i Bučići. Izvještaj je očigledno manjkav i ne odražava stvarno stanje na terenu, jer je moralo biti više naselja, kao što to pokazuju drugi izvori

³⁷ A. Handžić, “O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni”, 244.

³⁸ BOA, MAD, 1214.

³⁹ *Opširni popis*, I/2, 436.

⁴⁰ Mijo Vjenceslav, Batinić, “Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti”, *Starine, JAZU*, knj. XVII., Zagreb, 1885, 93; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevac*, III, 17.

iz posljednjih decenija 17. stoljeća.⁴¹ U ovom slučaju riječ je uglavnom o naseljima u blizini samog grada. Osim što se na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće počinje javljati češće prisustvo franjevaca u Travniku i okolini, počinju se javljati i lica koja u svojoj identifikaciji nose i geografsku odrednicu Travnjak ili Lašvanin.⁴² Nije jasno da li su te pridjevke dobili po službi koju su tamo obavljali ili po stvarnom porijeklu s tih područja. U svakom slučaju, od početka 18. stoljeća se intenziviraju aktivnosti i pojačava djelovanje katoličke crkve.

Šta se u međuvremenu događalo na tom području nema jasnih vijesti. Zna se, međutim, da je 1732. godine Bosnu pogodila velika kuga. Barem prema zabilješkama ljetopisaca u većim gradovima odnosila je dnevno i po 300 osoba.⁴³ Ovome treba oduzeti pretjeranost, ali se ova vijest ne može ni zanemariti. O konkretnim posljedicama na području Travnika te godine nema nekih izravnih vijesti. Demografski pokazatelji, kao i izvještaji upućuju da je poslije ovoga događaja bilo snažnog priliva stanovništva sa strane.

Crkveni izvještaji iz 18. stoljeća potvrđuju da je tih godina u travničkom kraju započeo organiziraniji i vrlo intenzivan duhovni život katolika. Prvi puta u Gučoj Gori spominje se “podizanje oltarčića u jednoj kući”. Istim izvještajem zabilježen je “paroh sa svojim pomoćnikom”,⁴⁴ što upućuje na početak i praksu stalnog rezidiranja duhovnih lica na

⁴¹ BOA, MAD, 1400; MAD 1214.

⁴² *Conspectus hIstoricus topographic*, 33; J. Matasović, “Fojnička regista”, 156–166.

⁴³ N. Lašvanin, *Ljetopis*, 171–173. “A kad nastade godište 1732. otrova se sva Bosna. Za upisati koliko gđi pomri, hotilo bi mlogo karte i vrimena. U Fojnici čeljad se utekoše Bogu i svetim njegovim i ne pomr od kuge nego, mala i velika, pedesetoro i sedmero krstjanske čeljadi a turske hiljadu i dvisti.” (171). “Što od ove kuge pomre, mučno je znat broj. Ovo znam da u velikih misti kakono u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci ...na dan bi se po trista mrtvacu kopalo. I u svoj Bosni nit osta grad, varoš, ni selo, gdi ne pomori”. (173).

⁴⁴ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, 41–42, 60–61; Anto Ćorić, “Neke povijesne crtice o redovitim i administracionim biskupima i vikarima apostolskim u Bosni od 1543-1878.”, *Serafinski Perivoj*, br. 6, Visoko, 1908, 92. Travnik 2 domaćinstva/17 duša, Ilovača (Dolac) 42/274, Polje 7/55, Slimena, 3/22, Bučići 8/75, Guča Gora 12/166, Maline 4/47, Jezerce 5/30, Pokrajčići 12/100, Brajkovići 9/97, Plavičići 6/38, Grahovčići 12/130, Zaorašje 16/150, Vidoševići 7/43, Guvno 4/24, Šipovik 6/28, Prihići 8/62, Zabilje 3/36, Jardol 2/25, Putačevo 8/63, Mosor 5/42, Miletići 2/17, Pećine 10/116, Grgići 12/85, Čojluk (Čifluk) 9/75, Bukovica 2/16. U odnosu na sam izvještaj, u tabelarnom pregledu unesen je veći broj domaćinstava i duša u Gučoj Gori, nego što ih se spominje u izvještaju. Taj se uvećani podatak preuzima se i u literaturi.

lašvanskom području. Ovaj izvještaj daje nekoliko vrlo interesantnih pokazatelja. Broj naselja u kojima su registrirani katolici povećao se na 25. On je dakle, približan onom broju naselja u kojima su registrirani nemuslimani prije Bečkoga rata (32). Treba pretpostaviti da je krajem 17. stoljeća u tih 32 naselja bio i izvjestan broj pravoslavnih, iako ih barem ako je suditi prema izvještaju Delivića 1737. godine više nema,⁴⁵ što je vrlo znakovito. Sudeći po nekim ranijim ali i kasnijim vijestima oni su pokatoličeni. Još je početkom 1704. godine makarski biskup Nikola Bijanković na zahtjev kršćana u Bosni otišao i uz druge vjerske aktivnosti i “mnoge pravoslavne obratio u katoličku vjeru.” On je tražio nove misionare koji bi radili u “krajevima pod turskom vlašću”. To donekle daje i odgovor zašto više nema pravoslavnih u izvještaju Delivića.

Drugo vrlo značajno opažanje jeste da broj katoličkih domaćinstava nije u opadanju nego u porastu, i to veoma značajnom, u odnosu na stanje u 17. stoljeću. U periodu od 1675. do 1736. godine broj katoličkog stanovništva se udvostručio. U prvom slučaju broj domaćinstava mogao se kretati oko stotinu (sa 870 žitelja), dok je 1736. godine broj katoličkih domova iznosio 216 (sa 1831 žitelja). Dakle, povećanje stanovništva za 2,10 puta (ili 110 %). To znači da se stanovništvo povećavalo približno za 2 % godišnje. Ukupan priraštaj iznosio je 13,2 %. Izuzev što ovako visok porast stanovništva ukazuje na mehanički priraštaj, drugih ekstremnih, posebno negativnih pojava nemamo. Svi navedeni pokazatelji odlučno demistificiraju tezu o egzodusu “nekoliko desetaka tisuća Hrvata katolika” srednje Bosne. Postepeno koncentriranje katolika u užem području samoga Travnika, pa i Gučoj Gori kao većem seoskom naselju, otkriva također spomenuti izvještaj Mate Delivića. U njemu se kaže da su “katolici seljaci travničkih Turaka”.⁴⁶ To potvrđuje da su naseljavani kao radna snaga i u potrazi za boljim uvjetima za život. Za sada nemamo preciznijih brojčanih pokazatelja, koliko ih se i iz kojih mjesta ili pak područja naselilo. Podaci su uopćeni, i obično glase da se, u krajeve ili mjesta opustjela poslije kuge, što spontano što organizirano naselio značajan broj hrišćana. Dijelom se to odvijalo samoinicijativno, dijelom su lokalne vlasti ili pojedini predstavnici struktura društva, naročito zemljoposjednici rješavali manjak radne snage na svojim posjedima. Poznato je da su bazu za popunu depopulariziranih područja predstavljale tzv. crnogorske nahije, zatim Hercegovina i Dalmacija. Crnogorci i istočni Hercegovci su se zaustavljali najčešće u istočnoj

⁴⁵ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevacu Bosne Srebreničke*, 40.

⁴⁶ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevacu Bosne Srebreničke*, 40.

Bosni, dok su Dalmatinci išli u srednju Bosnu ili Bosansku Krajinu.⁴⁷ Ono što pouzdanije možemo utvrditi jeste da su početkom 18. stoljeća u dolini Lašve doseljenici formirali nova naselja: Polje (7), Brajkovići (9), Plavičići (6), Vidoševići (7), Prihići (8), Grgići (12), Čifluk (9).⁴⁸ Ovim naseljima treba pridodati i Miletiće u koje se doselilo dva domaćinstva. To znači da se početkom 18. stoljeća doselilo 60 domaćinstava sa 387 žitelja. Međutim, izvještaj donosi jednu zanimljivu i vrlo indikativnu vijest. Ako su tačni navodi izvještaja, da na tom prostoru uopće nema pravoslavnog stanovništva, to znači da je, shodno navodima Ivkovića i nekim kasnijim, u međuvremenu cjelokupno pravoslavno stanovništvo pokatoličeno. Indikativni su, također, i nazivi naselja. Pretežno su antroponimskog porijekla, što govori da su naselja dobijala nazive po prezimenima koja su nosili doseljenici. Kada bi izuzeli novodoseljene, onda bi prirast stanovništva već pao ispod 10 %, što je znatno bliže granici mogućeg prirodnog priraštaja iako je još uvijek visok, jer se sve preko 5 % smatra visokim, odnosno mehaničkim priraštajem stanovništva. Da je priliv katolika kao radne snage izvan travničkog područja veoma živ, svjedoči i vijest o prihatanju islama četvorice mladića koji su služili kod begova. Da su duhovni tokovi još uvijek veoma dinamični govore i neki drugi slučajevi, npr. udaja jedne katolkinje za muslimana, ali i pravoslavki za katolike. Prema obavjestima, nakon doseljavanja nekoliko pravoslavnih porodica iz susjednih područja, sedam žena udalo se za katolike i prihatile katoličanstvo.⁴⁹ Ako se s jedne strane govori o doseljavanju pravoslavnih, a s druge da ih na tom području nema, jasno je, da kako su dolazili tako su vrlo brzo i katolicizirani. Da li je to posljedica nedostatka pravoslavne crkvene organizacije u području lašvanskog sliva ili je zaista riječ o duhovnoj kolebljivosti, teško je decidirano suditi. Bez obzira na stvarne razloge, sve te pojave ukazuju na dinamične duhovne tokove, ali i na jedan od izvora porasta katoličkog stanovništva u tom kraju. Ovdje je mnogo zanimljivije to što je oko 20% katolika 1736. godine koncentrirano u samo jednom, od 26 naseljena mjesta u koliko ih je dokumentirano.⁵⁰ Ako bismo izdvajali naselja sa većim brojem katolika, onda osim Ilovače (Doca) sa 42 domaćinstva to

⁴⁷ Avdo Sućeska, "Položaj raje u Bosni u XVIII stoljeću", *Dijalog* 6, Sarajevo, 1978, 66; Avdo Sućeska, "Neke osobnosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću", *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XXI, Sarajevo, 1973, 334.

⁴⁸ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, 41–42, 60–61.

⁴⁹ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, 41.

⁵⁰ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, 41–42, 60–61.

su: Guča Gora (12 domova), Pokrajčići (12) Grahovčići (12) Zaorašje (16), Pećine (10) i Grgiči (12). Sva druga imaju manje od deset domaćinstava. Dakle, samo u sedam naselja toga kraja živi 53,7% katoličkog stanovništva.

Koliki je priliv i priraštaj katoličkog stanovništva tokom prve polovine 18. stoljeća svjedoči i naredni izvještaj. U periodu manjem od jedne decenije (1736–1742), svake godine broj domaćinstava uvećavao se za 11, ili 68 lica godišnje. Značilo bi to da je ostvareni priraštaj iznosio 23 %.⁵¹

Krajem 18. stoljeća (1782) Mate Krstičević (1755–1840) je unio potpuno neosnovanu vijest kako franjevci u Gučkoj Gori rezidiraju “od feta”.⁵² Sve zatečene crkvene objekte osmanski izvori 15. i 16. stoljeća uredno dokumentiraju, kao i redovnike koji imaju poseban status, pa bi to bio slučaj i sa franjevcima u Gučkoj Gori. O tome, osim što nema nika kva traga u osmanskim, nema ni u crkvenim izvorima niti vizitacijama. I broj nemuslimanskog stanovništva, kroz 16. i 17. stoljeće u Gučkoj Gori u potpunosti govori suprotno. Ta vijest Krstičevića postala je temeljno polazište u razmatranjima pitanja boravka franjevaca u tom mjestu i travničkom kraju uopće. Vidjeli smo, međutim, da se tek krajem 17. stoljeća pojavljuju prve vijesti o povremenom djelovanju franjevaca u travničkom kraju uopće, pa i u Gučkoj Gori. Posebno što Krstičevićevom opažanju u prilog ne ide ni konfesionalna struktura stanovništva, krajem 16. i početkom 17. stoljeća, zato što ne postoje uopće pretpostavke za vjerski život crkve jer nema dovoljno katoličkog stanovništva niti u tom mjestu niti u okolini. Raspoložive vijesti govore da se za malobrojno stanovništvo, sve duhovne aktivnosti obavljaju izvana, iz Fojnice, da su te posjete povremene, da nije riječ o stalnom rezidiranju. O redovnijem rezidiranju moglo bi se govoriti tek u posljednjim decenijama 17. i početkom 18. stoljeća. To nedvojbeno potvrđuju i vijesti iz prve polovine 18. stoljeća. Osim Guče Gore u kojoj je podignut “jedan oltarčić” u jednoj privatnoj kući, u drugim mjestima tek počinje organiziranija duhovna aktivnost i to na otvorenom. U Orašju (Ovčarevu) molitve su održavane pod pećinom, dok je u Ilovači (Docu) u privatnoj kući, te u

⁵¹ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, 91; Luka Đaković, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, I, (na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743), ANUBiH, Građa Knjiga XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 19, Sarajevo, 1979, 17–77.

⁵² Arhiv župe Dolac, Zapisnik Mate Krstičevića.

mjestu Pećine na otvorenom.⁵³ Kao mjesto sa većim brojem katolika, Guča Gora se već tada nametnula kao centar crkvenog života. Nakon Guče Gore, pokušalo se s podizanjem objekta za svećenika i u Docu (Ilovači). Kako se, prema obavijesti Mate Krstičevića (1782) nastaloj znatno kasnije, sve odvijalo tajno i bez dozvole, vlasti su spriječile svaku dalju aktivnost u tom smislu.⁵⁴ Sve vijesti o djelovanju katoličkog svećenstva sredinom 18. stoljeća odnose se na sljedeća mjesta: Orašje, Ilovaču, Guču Goru, Putićevo, Čifluk, Skakavce (Grgići) i Pećine.⁵⁵ Pavo Dragičević, apostolski vikar, 1742. godine posjetio je travnički kraj i u njemu Orašje, Ilovaču, Guču Goru, Putićevo, Čifluk, Skakavce (Grgići), Pećine, Vidoševiče. U nedostatku crkve u tom kraju služba se, kako navodi, obavljala pod vedrim nebom. Kao molitveno mjesto u Putićevu registriran je lokalitet Dubrava, u vlasništvu Ibrahima Bašića, čiji su ga preci bez nadoknade ustupili katolicima za upotrebu, a on ga potom potpuno poklonio.⁵⁶ Taj lokalitet postao je glavno molitveno mjesto katolika toga kraja, dok je svećenik stanovao u Gučoj Gori. Izgleda da je početkom druge polovine 18. stoljeća u samom Travniku ili nekom od njegovih satelitskih naselja ustanovljena nova rezidencija. Naime, 1757. godine prilikom ustroja nove crkvene organizacije po prvi puta spominje se rezidencija “Uzvišenja Blažene Djevice Marije u Travniku”.⁵⁷

Ovdje želimo ukazati i na druge procese koji su uvjetovali visok porast katoličkog stanovništva. Za primjer ćemo uzeti dva izvještaja iz druge polovine 18. stoljeća (stanje iz 1761–1773. godine). Analizirano razdoblje pokazuje porast od 101 novog žitelja na godišnjem nivo.⁵⁸ Ako je u prosjeku 67 novorođenih, a umrlih 23,5 lica godišnje, značilo bi da je razlika između mortaliteta i nataliteta +43,5 lica. Iz biološke reprodukcije dakle dolazi oko 43%, a 57 % novog stanovništva jeste rezultat imigracije i drugih procesa. Ukupan priraštaj stanovništva ostvaren u navedenom periodu daje ekstemni rezultat koji iznosi 24,8 % od čega je na biološku reprodukciju dolazilo 10,32 % a na mehanički priraštaj 14,48 %.

⁵³ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, 40–41; Ćorić, A., “Neke povijesne crtice”, 92.

⁵⁴ Arhiv župe Dolac, Zapisnik Mate Krstičevića.

⁵⁵ A. Ćorić, “Neke povijesne crtice”, 92.

⁵⁶ A. Ćorić, “Neke povijesne crtice”, 92; J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, 90.

⁵⁷ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 167; Batinić, Mijo Vjenceslav, *Djelovanje franjevac*, III, 96–97.

⁵⁸ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, 137–138, 225–227.

Sve sumnje i dileme oko naprijed iznijetih pokazatelja otklanjaju neke druge vijesti koje potvrđuju veliki udio migracija, dakle mehaničkog porasta katoličkog stanovništva u području srednje Bosne. Prvo, dio katolika potječe iz redova pravoslavnog stanovništva. Jedna vijest iz 1768. godine govori o 22 osobe koje su 1763. godine prihvatile katoličanstvo.⁵⁹ No, jedan podatak iz 1768. godine nudi mnogo snažniju potvrdu mehaničkog priraštaja. Te godine zabilježen je veći talas seoba iz dalmatinskih krajeva u srednju Bosnu, posebno u područje Zenice. Po tome je područje Zenice nazvano “Malom Dalmacijom”.⁶⁰ Jedna, nešto kasnija vijest iz 1779. godine, kaže da se u Bosnu doselilo 10515 Dalmatinaca, od kojih dio i u okolinu Zenice. Motivi, barem kako to vijesti ukazuju su što su natjerani “bijedom i glađu”. Kao poseban razlog bijega u kasnijim razdobljima dolaskom austrijske uprave u Dalmaciju, početkom 19. stoljeća, bilo je izbjegavanje obaveznog služenja vojnog roka što ga je zavela Austrija. Doseljavanja su potjecale i osmanske vlasti, odnosno pojedinci vršili propagandu na pogranično stanovništvo da se naseljava u Bosnu. Tim povodom dalmatinski namjesnik je protestovao kod valije u Travniku. Dokumentirano je da je samo tokom 1816. godine s područja Aržana, Imotskog i Gračaca doselilo oko 300 porodica.⁶¹ Ta imigracija je i novčano stimulirana po instrukciji koja je naglašavala kako u poklonima ne treba “škrtariti” kako bi se stanovništvo pridobilo. U Bosni hrišćani su bili oslobođeni izravnog služenja vojnog roka, odnosno kompenzirali su tu obavezu kroz plaćanje posebnih poreza, što je bio prihvatljiviji izbor od rizičnih učešća u ratnim pohodima. Prvih godina 19. stoljeća fra Grga Ilić molio je propagandu da mu pošalje još svećenika, posebno iz Dalmacije jer se puno Dalmatinaca doselilo u Bosnu.⁶² Doseljenici su predstavljali problem i svećenstvu. Prije svega što je broj svećenika nedostatan i što su utočište u Bosni tražili i “nebrojeni koji se ogriješite o zakone domovine, te poplaviše u Bosnu; a pošto su bili obično katolici, to se je pomnožavao broj viernika”. Opisujući dalje probleme koje su i samim svećenicima predstavljali, Batinić nastavlja:

⁵⁹ J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, 173.

⁶⁰ *Kalendar sv. Ante*, Sarajevo, 1932, 59; *Imenik klera i župah Nadbiskupije Vrhbosanske Biskupije Banjalučke za 1883*, Sarajevo, 1882, 56; Miloš Bjelovitić, *Zenica i njena okolina, ekonomskogeografska studija*, ANU BiH, Djela Knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo, 1978, 72.

⁶¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, Institut za istoriju, Banjaluka, 1985, 76-79.

⁶² J. Jelenić, “Izvori za povijest kulturnoga rada bosanskih franjavaca”, *GZM*, XXV./1913, Sarajevo, 21; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca III*, 178, 184.

“Istina mloštvo doseljenika od svake narodnosti i države dolazilo je tada u Bosnu, al su obično to bili ljudi pokvareni i bezbožni, te su služili samo na sramotu katoličkoj vjeri, a na sablazan celomu bosanskom pučanstvu”.⁶³ Među takvima je bilo i “bezbožnika” koji su krizmani u pedesetoj godini života.

Gučogorski župnik s početka 19. stoljeća Mate Krstičević (1755–1840)⁶⁴ zabilježio je: “Budući još od godine 1782. poslije kuge da se ova župa Travanjaska naselila zato je i više misnika na službu iziskivala”.⁶⁵ Upravo tih prvih godina 19. stoljeća (30. 04. 1805.), na području Travnik, zabilježeni su novi slučajevi konverzije s pravoslavlja u katoličanstvo. Prema tim obavijestima katolicima su postali: Petar iz Niša, Petar iz Carigrada, jermenac Luka Andžarević iz Poljske, Mihovil Pestić iz Snjegotine, Marko Mitrović iz Žepča, Toma Petrović iz Pljevalja, Nikola Filipović iz Poljske.⁶⁶

Proces kolonizacije katoličkog stanovništva u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća već je imao znakovite rezultate. U slivu Lašve, prema izvještaju Antuna Miletića iz 1813. godine, u 67 naselja dokumentirani su katolici, sa 1165 domaćinstava i 7589 duša.⁶⁷

⁶³ M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca III*, 178, 184.

⁶⁴ M. V. Batinić, *Franjevački samostan u Fojnici*, 140–141; Julijan Jelenić, *Necrologium Bosanae Argentinae*, po kodeksu frajevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, Sarajevo, 1917, 13.

⁶⁵ Arhiv župe Dolac, Zapisnik Mate Krstičevića. O posljedicama kuge vidi: B. Benić, *Ljetopis*, 294.

⁶⁶ J. Jelenić, “Izvori za povijest kulturnoga rada bosanskih franjevaca”, 19; J. Jelenić, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, 93.

⁶⁷ Dragutin Kamber, “Stanje župa i duša Apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813, god. XXXVIII”, br. 1, 2 (1931), *Franjevački vijesnik*, Sarajevo 1931, 369–376. Guča Gora, 37 domova/ 225 lica; Radonjići i Mosor, 16/83; Bukovica, 13/95; Bando i Kula, 8/61; Putačevo, 21/106; Ričice i Pokrajčići, 47/377; Maline i Poljanice, 25/187; Čukle, Pode, Rogačići, 13/112; Miletići i Jezerci, 21/124; Polje i Slimena, 76/402; Guvna, 33/161; Grahovik 41/222; Dolac i Vilenice, 149/801; Travnik grad, 35/154; Orašje, 65/500; Pirota, Šipovik, Vidoševići, 46/296; Visokovići, 10/53; Mišića Brdo, 15/120; Paklarevo, 29/212; Potkraj, 40/374; Prijijci, 20/130; Bučići i Komarda, 47/369; Budišići i Pribilovići, 13/89; Rankovići i Rastovci, 12/ 80; Ramska, 21/145; Kasapovići, Agići i Torine, 24/169; Pećine i Novkovići, 21/150; Grgići, 11/89; Čojluk, Sudari i Čardaci, 18/107; Gladnik i Mošunj, 28/201; Večerska i Zaselje, 23/159; Vitez, Gačice i Kruščica, 35/195; Jardo i Putkovići, 15/88; Počulica i Dubravice, 23/145; Putiš, Rovna, 14/93; Topola, 23/182; Brajkovići, 19/145; Bila, Zabilje, 37/243; Plavičići, Grahovčići, 21/145.

Prema procjeni Mate Krstičevića, 1815. godine kuga koja je trajala oko tri godine, u Travniku odnijela oko 4000 duša. Da nije riječ o neutemeljenom utisku i pretjerivanjima, vidljivo je i iz statistike katoličkog stanovništva koje je između 1815. i 1818. godine značajno umanjeno za 3128 duša. U svojim zabilješkama, Krstičević je ostavio i druge vrlo dragocjene podatke o životu toga kraja i procesima koji su se odvijali u njemu. "U Docu do 1740. godine naše kuće nikakve nije bilo. ...Misa govorena na za svu župu travanjsku na jednom mjestu, u Putićevu budućići je ono na sredini i da je jedan misnik. A onda ni župa nije bila raširena koliko je sad. Ali poslije tog vremena poče župa rast i ljudi se počese doseljavati, što otkud. Druga misa najprije se poče govoriti u Orašju gdje bi se kadkad zadržao misnik kad je bilo potrebe. A kako se puk uzumnoži, poče se govoriti misa i u Docu".⁶⁸

U svome jednom pismu za konferenciju biskupa u Zagrebu sredinom 19. stoljeća (1853) Marijan Šunjić je izvjestio sljedeće: "U Bosni katolici sačinjavaju tek petinu pučanstva, dok su pred 50 godina sačinjavali samo desetinu. Trebalo ih je još naseljavati, posebno s Dalmatincima, koji ionako puno sele u Ameriku i na istok, a u Bosni bi našli svoje sunarodnjake već tamo doseljene. Posebno bi trebalo naseljavati u okolicu Prijedora, gdje ima 60 kućišta praznih, i kozarački kapetan traži da naseli katolike, a svud je zemlja dobra".⁶⁹

REZULTATI DEMOGRAFSKIH I KONFESIONALNIH PROCESA

Na kraju jednog takvog procesa, dolina Lašve imala je 118 naseljenih mjesta, uključujući i zaseoke, u kojima je dokumentirano oko 1777 katoličkih domaćinstava sa 11202 katolika.⁷⁰ Do kraja osmanske vladavine 1878. godine, različitim povijesnim i demografskim procesima, formirana je nova konfesionalna struktura stanovništva sljedećeg omjera:

muslimana	12028 (46 %),
pravoslavnih	2932 (11 %),
katolika	11202 (42%)
jevreja	353 (1%). ⁷¹

⁶⁸ Arhiv župe Dolac, Zapisnik fra Mate Krstičevića.

⁶⁹ Tugomir Alaupović, "Biskup fra Marijan Šunjić", *Serafinski Perivoj*, sv. 24, Visoko, 1910, 203.

⁷⁰ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine* (1879), Sarajevo, 1880, 59-62

⁷¹ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine* (1879), Sarajevo, 1880, 59-62.

UKUPNI DEMOGRAFSKI PORAST STANOVNIŠTVA

1604: 23712

1879: 26515 + 2803

Prosječan godišnji porast 10,19 osoba ili 0,4 %.

Kretanje broja muslimana (1604–1879)

1604. g. 22704 (95,6%).

1879. g. 12028 (45%) -10676, smanjenje za 1,88 (gotovo prepolovljeno)
-prosječno godišnje smanjenje 38,8

Kretanje broja nemuslimana (1604–1879)

1604. g. 1008 (4,4 %)

1879. g. 14487 (55 %) +13479 povećanje za 14,37 puta
+49 lica prosječan godišnji porast

Osim već spominjanih posljedica koje je kuga ostavljala na depopulaciju travničkog područja, na što izvori ukazuju na različite načine, drugih izravnih obavijesti nemamo. Premda su i ljetopisne vijesti pomalo uopćene i ne pružaju mogućnost utvrđivanja stvarnih gubitaka stanovništva, one su do sada najneposrednija i najpotpunija svjedočanstva o tim pojavama. Opća zapažanja su da su kuge posebno teške posljedice ostavljale u gušće naseljenim mjestima i područjima, naročito gradovima, selima i ravničarskim područjima. Osim što se Travnik ubrajao u veće gradove Bosanskog ejaleta, to područje karakterizira i gusta mreža i koncentriranost seoskih naselja u vodotokovima rijeka Lašve i njenih pritoka, kao i veličina sela po čemu se već početkom 17. stoljeća, taj kraj svrstavao u sami vrh u Bosanskom ejaletu. To je pogodovalo brzom širenju kuge te su i posljedice bile teže. Još je nekoliko općepoznatih uzroka, koji su doprinikli depopulaciji, posebno muslimanskog stanovništva, kao što su ratna stradanja u Bosni tokom 18. stoljeća, ali i ratištima i pohodima izvan Bosne, gdje je regrutirano muslimansko stanovništvo i iz kojih se vraćalo tek u simboličnom broju. Kadija Mustafa ef. Muhlisija u jednoj predavci sultanu zabilježio je: “Od pet hiljada i dvije stotine ratnika i junaka, koji su prije popisani i poslani na vojnu u Perziju i od deset hiljada spahija i nefera što su poslani pod Oziju, nije se vratilo više od pet stotina nefera...”.⁷² Mnoštvo ratova i pohoda izvan Bosne, odnosilo je posebno biološki produktivni dio stanovništva. O obimu stradanja

⁷² Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo, 1990, 176.

stanovništva travničkoga kraja nemamo izravnih obavijesti, no svakako da ono nije ostalo izvan tih pojava. U uzroke demografske stagnacije muslimana Erco ubrojio je i “krizu porodice”, i “razmažen način života” muslimana. Zanimljivo je njegovo opažanje koje se odnosi na Travnik u kojemu je zapazio da “muslimani mijenjaju žene”. Uočio je veći broj razvoda brakova i udaje razvedenih žena.⁷³ To je dijelom posljedica pogibija na ratištima i preudaje udovica i liberalnijeg stava islama prema razvodu. Napomene u sidžilima govore o traženju svjedoka u svrhu dokazivanja pogibije muževa na ratištima, kako bi žene ponovo mogle sklopiti brak. U šerijatskom pravu, razvod je dozvoljen i tih pojava ima mnogo više kod muslimana nego kod nemuslimana, gdje su crkveni propisi znatno strožiji. Vjerovatno te pojave Erco nije dobro prepoznao pa je, u odnosu na nemuslimane, te pojave prestrogo ocjenio. U svakom slučaju one su doprinosile negativnim demografskim trendovima kod muslimana, što je dijelom i posljedica već spomenutih pogibija na ratištima. Taj se gubitak nije mogao nadoknaditi niti prirodnom reprodukcijom, još manje povremenim slučajevima prelaska u islam, bilo pravoslavnih bilo katolika. Mnogo su intenzivniji i frekventniji slučajevi konvertiranja pravoslavnih u katoličanstvo i često se radilo o desetinama porodica u nekim krajevima i pojedinim razdobljima.

DEMOGRAPHIC AND RELIGIOUS TRENDS IN CENTRAL BOSNIA FROM THE EARLY 17th CENTURY UNTIL MID-19th CENTURY

Summary

Historical processes lead to significant changes in specific areas and in specific periods of time. This paper focuses on demographic and religious changes that took place in the greater region of Central Bosnia from the beginning of the 17th century until mid-19th century. In terms of territory, the paper focuses on the area of the valley of the River Lašva, with comparison of the processes in a wider context, particularly in terms of territory. The analysis covers almost three centuries and it examines causes, factors and methods that led to the

⁷³ Hamdija Kapidžić, *Prilozi za Istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo, 1956, 35; M. Hadžijhić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, 169.

changes. By analysing specific populated areas as well as the region as a whole, the paper establishes the exact time of certain changes, the pace and the reflection of those changes in the field. The corpus includes documents of different origin, from Ottoman as well as church sources. They are not contradictory in terms of basic demographic indicators, and there are no major discrepancies. The level of correspondence between Ottoman sources and those produced by visitors may be deemed very high. On the other hand, interpretation of travel writing and other sources mainly established through oral tradition are rich in free assessment and often shows no correspondence, and such sources cannot sustain critical analysis.

Key words: Central Bosnia, Lašva Valley, Muslims, non-Muslims, visitors' reports, demographic growth.

IZVORI

a) Neobjavljeni

Istanbul:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Maliyeden Müdevver (MAD) 1400, MAD 1214.

Tapu Tahrir Defteri (TD) 432.

Arhiv župe Dolac

Zapisnik Mate Krstičevića

b) Objavljeni

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/2, obradio: A. Handžić, Sarajevo 2000.

Batinić, M. Vjenceslav, "Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti", *Starine, JAZU*, knj. XVII., Zagreb 1885.

Benić, Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo 1979.

Draganović, Krunoslav, "Izvješće fra Tome Ivkovića, biskupa skradinskog, iz godine 1630.", *Croatia Sacra*, br. 7. Zagreb 1934.

Đaković, Luka, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine, I*, (na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743), ANUBIH, Građa Knjiga XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 19, Sarajevo 1979.

- Jelenić, Julijan, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1913.
- Jelenić, Julijan, "Izvori za povijest kulturnoga rada bosanskih franjavaca", *GZM XXV/1913*, Sarajevo 1913.
- Jelenić, Julijan, *Necrologium Bosnae Argentinae: po kodeksu franjevačkoga samostana u Kr. Sutjesci*, Sarajevo 1917.
- Jelenić, Julijan, "Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca (1437–1878)", *Starine JAZU*, XXXVI, Zagreb 1918.
- Jelenić, Julijan, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927.
- Lašvanin, Nikola, *Ljetopis*, Sarajevo 1981.
- Matasović, Josip, "Fojnička regesta", *Spomenik SKA*, LXVII, Beograd 1930.
- Zlatović, Stjepan, "Izvjestaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", *Starine JAZU*, sv. XXIII, Zagreb 1890.
- Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine (1879)*, Sarajevo 1880.

LITERATURA

- Alaupović, Tugomir, "Biskup fra Marijan Šunjić", *Serafinski Perivoj*, sv. 24, Visoko 1910.
- Batinić, Mijo V., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka II*, Zagreb 1883.
- Batinić, Mijo V., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, III, Zagreb 1887.
- Batinić, Mijo V., *Franjevački samostan u Fojnici, od stoljeća XIV.–XX.*, Zagreb 1913.
- Bjelovitić, Miloš, *Zenica i njena okolina, ekonomskogeografska studija*, ANU BiH, Djela Knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo 1978.
- Bošnjak, Slavoljub (Ivan fr. Jukić), *Zemljopis i povjestnica Bosne*, Zagreb 1851.
- Conspectus historicus topographic et statistics Provinciae Bosnae Argentinae, Anno 1935*, Beograd 1936.
- Ćorić, Anto, "Neke povijesne crtice o redovitim i administracionim biskupima i vikarima apostolskim u Bosni od 1543–1878.", *Serafinski Perivoj*, Visoko 1908.
- Đaja, Srećko M., (1999): *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijsko razdoblje 1463–1804.* s njemačkog preveo Ladislav Z. Fišić, Mostar 1999.

- Hadžijahić, Muhamed, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo 1990.
- Handžić, Adem, "O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća", *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul 1994.
- Handžić, Adem, "O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća", *Studije o Bosni, historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul 1994.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo 1912.
- Kalendar sv. Ante*, Sarajevo 1932.
- Kamber, Dragutin, "Stanje župa i duša Apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko-otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", *Franjevački vjesnik*, god. XXXVIII", br. 1, 2., Sarajevo 1931.
- Kapidžić, Hamdija, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo 1956.
- M.(ilobar), F.(ran), "Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. stoljeća", *GZM*, XVI/1904, Sarajevo 1904.
- Mandić, Dominik, "Katolička crkva u Bosni i Hercegovini za turskih vremena", Poseban otisak iz *Novog života*, god. II, sv. 5.-6., Rim 1963.
- McGowan, Bruce W., *Food Supplay and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, Archivum Ottomanicum, Tomus I, Anno 1969, Mouton 1969.
- Prelog, Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I*, Sarajevo 1911.
- Rašević, Miroslav, "Demografske prilike i stanovništvo", *Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*, Demografski zbornik, Knjiga VI, SANU, (ur. Miloš Macura) Beograd 2001.
- Sučeska Avdo, "Položaj raje u Bosni u XVIII stoljeću", *Dijalog* 6, Sarajevo 1978.
- Sučeska, Avdo, "Neke osobenosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću", *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XXI, Sarajevo, 1973.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, Institut za istoriju, Banjaluka 1985.
- Velimir, Valjan, "Od lašvanskog do gučogorskog samostana", *Franjevački samostan u Gučoj Gori: zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana u Gučoj Gori, održanog 25. i 26. rujna 2009.*, Guča Gora - Sarajevo 2010.